ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

(Շարունակութիւն)

4. Ա. ՏՈՀՄԱԳԼՈՒԽ — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՄԻՐԱՅ

Տեսանք վերը թէ ի՛նչպէս Մահտեսի Առաքել Ամիրայի երրորդ որդի Յովհաննէս՝ Ակնի Առաջնորդ Պետրոս Վ.ի եւ Ակնի ու Գիւղերու երեւելիներուն նամակներ գրելով՝ հետամուտ եղած է գտնել ձեռք բերել իր նախնեայ Յեղագիրն ու պատմութիւնը: Ջանք մը, որ դեղեցիկ արդիւնքով պսակուած է, ինչպէս նկատեցինք միառմի:

Թ. Ազատեան կը գրէ իր մասին. «Յովհաննէս Պէյ Տատեան ամէնէն ուշագրաւ դէմքը կը հանդիսանայ իր Գերդաստանին: Իր մշակութային խոր հմտութիւնը ի յայտ կու գայ այն կարգ մը երկարաշունչ երկասիրութիւններով եւ որոնք սակայն ցարդ անտիպ եւ հետեւաբար անծանօթ մնացած են իր բոլոր կենսագիրներուն» (Տատեան Գերդաստանը, անդ, էջ 6):

Ջանանք, ուրեմն, ներկայացնել Տատեան Գերդաստանի այս կարկառուն դէմքը իր հնարաւոր կատարելութեամբ:

Ծնունդ եւ ուսում

Յովհաննէս Պէյ ծնած է Ազատլըի Տատեան բնակարանին մէջ 1798 Փետր. 14ին եւ մկրտուած մօտակայ Փիլիպպոս գիւղին Ս. Նշան եկեղեցին (Օրագրութիւն Յովհաննէս Ամիրայի, էջ 1). Ըստ Թորգոմեանի՝ Ս. Խաչ եկեղեցիին մէջ Կաղզուանցի Պօղոս քահանայէն (Տօքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան, անդ, էջ 409—10): Սուլթան Սելիմ Գ. Յովհաննէսին եւ իր Սիմոն ու Թադէոս եղբայրներուն ամսական 40 (յետոյ 70)ական զուրուշ վարձք կը շնորհէ 1798 Յունիսին:

Յովհաննէս՝ իր մանկական հասակին ծաղիկ հիւանդութեան կը բռնուի՝ մահուան դուռը հասցնելով զինքը. ախտին հետքը կը մնայ՝ մինչեւ ծերութիւն՝ աջ աչքէն ծորելով հիւթ մը եւ դէմքը մնալով ծաղկոտ:

Ուսումը սկսած է 5—6 տարեկանին. Նախ ԱՅԵՕՐԿԻ (Ազատլը) գիւղի յոյն դպրոցը յաճախելով եւ Յունաց եկեղեցին փոխասացութիւն ընելով: Եօթը տարեկանին հայերէնի դասեր կ՛առնէ ԳՐԻԳՈՐ ՆՇԱՍՏԱՃԵԱՆԷՆ[1] մինչեւ 1808: Նշաստաճեանի մահէն († 1809) վերջ ուսուցիչ կը բռնուի Սամաթիացի տիրացու Յակոբ (1809—12) հայերէնի եւ թուաբանութեան, իսկ ՍԱՀԱԿ ՉԱՄՉԵԱՆ՝ գաղղիերէնի համար: Պահ մը դասառութիւն ըրած է այս միջոցին նաեւ ԹԱԳԻՈՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏԷՆ Նշաննը Մայր Դպրատան մէջ, ուր էր այդ միջոցին իր քոյրը՝ Մարգրիտ: Ուսման այս ընթացքը կը տեւէ մինչեւ հօրը՝ Տատ Ամիրայի մահը (1812), որմէ վերջ արդէն — 1813 Փետր. 20ին — Սիմոն եղբօրը քով վառօդարանի գործին մէջ կը մտնէ՝ Ազատլը:

Հոս կը սկսի Յովհաննէս Պէյ ապագայ կեանքի ասպարէզի համար պէտք ունեցած ուսումը ամբարել :Կ՛ուսումնասիրէ վառօդարանի մեքենաները, անոնց կազմը եւ գործածութիւնը: Իրեն առաջնորդ կ՛ունենայ նախ իր Սիմոն եղբայրը, յետոյ Սիվրի Խաչատուր Քեհեան, որ հին վառօդագործ մըն է, Բալուցի Ուստա Ղուկասը, որ Մահտեսի Տատ Ամիրայի ձեռնասունն ըլլալով՝ հմուտ էր մեքենական արհեստին եւ զուրգուրոտ սէր մը կ՛ունենայ Յովհաննէսին վրայ իբրեւ խնամոտ հայր մը սորվեցնելով՝ ինչ որ կարելի էր (Օրագրութիւն, էջ 3):

1814ին եւ 1815ին ժանտամահը սարսափի մատնած էր Պոլիսը եւ իր շրջապատը: Ազատլըն եւս խնայուած չէր: Սիմոն Տատեան իր ընտանիքովը կը քաշուի Ազատլըի Խուլէի (աշտարակ—բերդ) մէջ՝ հետը ունենալով Յովհաննէսը: Վերջինս հոդ առիթ կ՛ունենայ աշխարհագրութիւնը ուսումնասիրելու, միշտ կարդալով այդ նիւթին շուրջ եղած գրութիւններ, որմէ մեծ փափաք կ՛արթննայ իր մէջ անգամ մը այցելելու Պարիս եւ պտտելու եւրոպական երկիրներ:

Յովհաննէս բնածին հեզ եւ ծնողասէր բնութիւն ունենալով՝ մօրը կը հետեւի, երբ ան 1816ին Ազատլըի մէջ անձնական նոր տուն մը շինելով՝ կ՛երթայ կը բնակի հոն: Յովհաննէս մօրը ծերութեան նեցուկը կ՛ըլլայ՝ միշտ անբաժան անկէ եւ հնազանդ անոր

[1] Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Գրիգոր Նշաստաճեան աշակերտած է Տրիեստի Վիեննական Մխիթարեան գիշերօթիկ վարժարանին՝ 1785էն սկսած:

եւ իր ամբողջ եկամուտ վարձքը — 80 զրշ. — անոր յանձնելով (Տե՛ս Ընդարձակ Տարեցոյց, 1932, էջ 91—7, Տատեանց «Ժամանակագրութիւնը»):

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

1818 Յուլիս 28ին տեղի ունեցած է Յովհաննէս Պէյի ամուսնութիւնը, ԱՅԵՕՐԿԻ (Ազատլը) եւ պսակադիրը եղած է Տէր Գրիգոր քահանայ (Օրագրութիւն, էջ 9):

ՊԷՇԻԿԹԱՇԻ մէջ տուն ունէր Սիմոն Տատեան: Յովհաննէս ամուսնանալէ վերջ՝ Պէշիկթաշ՝ եղբօրը տունը գացած է: Այդ միջոցին իրենց մօր՝ Աննայի հիւանդագին վիճակը ծանրանալով՝ կու գայ Պէշիկթաշ, Սիմոնի տունը, ուր Յովհաննէսի կինը իր անդրանիկ ծնունդը ունենալով՝ ամբողջ Տատեան Տան ցնծութեան առիթ մը կ՛ընծայէ: Նորածինը աղջնակ մըն էր: Աննա Խաթուն զայն դիրկն առնելով ու համբուրելով՝ «ԱՆՆԱ ԱՆՈՒՆՍ ԱՍՈ՛Ր ՏՈՒԻ, ԱՍ ԻՄ ԱՆՈՒՆՈՎՍ ԱՆՆԱ ՊԻՏԻ ԿՈՉՈՒԻ», կ՛ըսէ եւ այդպէս ալ կը մկրտուի փոքրիկը (Ընդ. Տարեցոյց, 1932, անդ՝ էջ 91—7):

Ո՞վ էր Յովհաննէս Ամիրայի Տիկինը: — Տատեանց «Ժամանակագրութիւն»ը, այսինքն՝ Յովհաննէս Ամիրայի «Օրագրութիւն»ը կը յիշէ. «ԵԱԳՈՒԹ ԽԱԹՈՒՆ, դուստր ՄԻՆԱՍ ԱՂԱՅԻ ՄԱՆԱՍԵՆՑ ԶԱՐՊՀԱՆԵՑՈՅ» (Օրագրութիւն, էջ 9):

Տիկին Եագութի քոյրն ալ ծանօթ է. — ՔՕՆՉԷ ՏՈՒՏՈՒ, որ ամուսնացած ըլլալով՝ ունէր ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ անունով տղայ մը (Օրագրութիւն, էջ 46—47):

Տիկին Եագութ ծնած է 1799ին եւ մեռած 1871 Յուլ. 15ին. Թաղուած է ՄԱՔՐԻԳԻԻՂԻ Տատեանց գերեզմանատունը, որ կը գտնուի Մաքրիգիւղի ԾՆՈՒՆԴ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ եկեղեցւոյն պարտէզին աջ կողմը: Տիկին Եագութ թաղուած է իր ամուսնոյն՝ Յովհաննէս Պէյ Տատեանի քով (Տօքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան, Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան Ստամպօլոյ Պատմութիւն, Ա. Վիեննա 1913, էջ 402):

Տիկին Եագութ տապանագիր չէ ունեցած: Իր մահուան առթիւ կը գրէ Պոլսոյ Փունջ Օրագիրը 1871 Յուլ. 16ին. «Արքունի վառօդապետ Տատեան Յովհաննէս Պէյի ամուսին ազնուափայլ Եագութ Տիկինը երէկ գիշեր իւր 71ամեայ կենաց ընթացքը կնքեց յետ բազմաժամանակեայ հիւանդութեան... Հանգուցեալ Տիկինը նշանաւոր եղած է իւր առաքինական բազմաթիւ գործերովը. իւր բարձր դիրքին մէջ խոնարհ էր նաեւ ամէնուն հետ քաղցրութեամբ կը վարուէր: Մասնաւորապէս գութ ունէր աղքատաց վրայ եւ իրեն կարկառեալ օգնութեան ձեռքերն ընդունայն չէին դառնար» (Փունջ Օրագիր, Կ. Պ. 1871 թ. 608, Յուլ. 16):

ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ ՊԷՅՔՈԶԻ ԳՈՐԾԱՏԱՆ

Ինչպէս գրեցինք վերը՝ Յովհաննէս Տատեան 1813ին մտած էր Ազատլըի վառօդարանի գործին մէջ, ուր իր եղբայրը Սիմոն՝ Տնօրէն եւ վառօդապետ կարգուած էր: Թէեւ ատեն մը առանձին գործի ետեւէ կ՛ըլլայ՝ սակայն 1810 Սեպտ. 10ին վերջնականապէս կը յարի եղբօր գործին: Յովհաննէս կը սորվի ամէն բան ինչ որ հարկաւոր էր վառօդարանի գործին համար: Ոչ միայն մեքենագիտութեան մէջ մասնագիտութիւն ձեռք կը բերէ, որուն մասնաւոր յատկութիւն ունէր, այլ եւ բացէն կը սորվի աշխարհագրութիւն, երկրաչափութիւն եւ գծագրութիւն: Իր մասնագիտական ուսումը զարգացնելու եւ կատարելագործելու համար իր ճիւղին վերաբերեալ ֆրանսերէն գրութիւններ հայերէնի կը թարգմանէ: (Ընդարձակ օրացոյց, էջ 144):

1820ին ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ ԿԸ ԿԱՐԳՈՒԻ ՊԷՅՔՈԶԻ ԹՂԹԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱՏԱՆ, զոր կը վարէ երկու տարի եւ կեանքի վտանգէ մը վերջ՝ կը հեռանայ (Օրագրութիւն, էջ 17):

Դարձեալ կը մտնէ Ազատլըի Վառօդարանը, Սիմոն եղբօրը քով: Երբ եղբայրը 1823 Հոկտ. 13ին ԱՆԿԻՒՐԻԱ կ՛աքսորուի՝ Յովհաննէս Ամիրայի կը յանձնուի ՎԱՌՕԴԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ, մինչեւ վերադարձ եղբօրը, որ կը տեւէ 4 ամիս (Օրագրութիւն, էջ 19):

Այս առթիւ յիշատակենք որ Տատեան Տան Խոստովանահայր եղած է «ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԵԾ ՔԱՀԱՆԱՅՆ, որ էր ԵՂԲՕՐՈՐԴԻ ՏԷՐ ՊՕՂՈՍԻ» (Օրագրութիւն, էջ 23):

1826ին վերջը ԷՅՈՒՊԻ ՄԱՆԱԾԻ ԳՈՐԾԱՏԱՆ ՏԵՍՈՒՉ ԿԱՆՈՒԱՆՈՒԻ: Այս գործատունը հաստատուած էր Առաքել անունով հայէ մը, որ Վիեննայի մէջ ուսած

© National Library of Armenia

էր (Օրագրութիւն, էջ 25)։ Յովհաննէս այս գործն ալ կը թողու 1829 Դեկտ· 30ին (Օրագրութիւն, էջ 38։ — Ընդ· Տարեցոյց, 1900, էջ 144—5)։

ՀՆԱՐԻՉ ՄԵՔԵՆԱՆԵՐՈՒ

Յովհաննէս Տատեան սկսած էր աշխատիլ գործիքներ ու մեքենաներ շինելու։ Ինքնահնար ճարտարութեամբ կը շինէ նախ ՀՐԱՑԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿԱԹՆԵՐԸ ԾԱԿԵԼՈՒ ՄԵՔԵՆԱՅ ՄԸ։ Երբ ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ փափաք կը յայտնէ որ հրացաններու երկաթները ողորկելու մեքենայ մ'ալ շինուի եւ այս գործը Սիմոն Տատեանի կը յանձնէ՝ Սիմոն այս գործն ալ իր ճարպիկ եղբօր Յովհաննէսին կը յանձնէ։ Այս առթիւ Տատեանց «Ժամանակագրութիւն»ը կը գրէ. «Յոհաննէս Տատեանը ամենայն ուրախութեամբ սա բանիս ալ ձեռնարկութիւն ըրաւ եւ սկսաւ ՇԻՆԵԼ ԻՆՔՆԱՀՆԱՐ ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ որ միանգամայն երկաթը ծակէ ու վրան ալ խալէմով յարդարէ եւ ողորկէ։ Եւ յիրաւի շատ լաւ բան մըն էր եւ ճարտար գործ մը — թիւֆէնկին երկաթը յենարաններուն վրայ երկու ծայրը անցած կը դառնար եւ պուրդուն դարձեալ ուրիշ յենարանի վրայ կեցած միշտ ներս մղու ելու կերպով դրուած էր եւ ընդ երկարութեան ալ մէկ վիտայ մը ուշիկ դառնալով խալէմը վերէն վար ու վարէն վեր կը քալեցնէր եւ երկաթին երեսը բոլոր կը յարդարէր ու յետոյ կ'ողորկէր· օրը 12 ժամ բանելով 10 հատ մէկ մեքենան կ'արտադրէր» (Ընդարձակ Տարեցոյց, 1932, անդ՝ էջ 97· նոյն՝ 1900, էջ 145)։

Այս գործերը կատարուած էին 1827 Ապրիլ—Յունիսին։ Սուլթան Մահմուտ Բ. (1808—39) պալատականներու եւ պետական աւագանիին հետ Չրաղանի պալատի պարտէզին մէջ Յովհաննէս Տատեանի շինած մեքենաներու փորձը տեսնելէ վերջ այնչափ կը հաւնի եւ հաճութիւն կը ցուցնէ որ կը հրամայէ «Ի դիմաց արքային շէրպէթ ու խահվէ իքրամ ընել» Սիմոն եւ Յովհաննէս Տատեաններուն։ Յետոյ ի նշան գոհունակութեան Սուլթանը «աթլաս քսակի մէջ» Սիմոնին 15,000, իսկ Յովհաննէսին 10,000 ղուրուշ նուէր կու տայ, որուն վրայ թուրք աւագանին «պէրհուտար օլսուն» ըսելով կը գովեն ու կ'օրհնեն երկու Տատեանները (Ընդ· Տարեցոյց, 1932, էջ 98—9, «Ժամանակագրութիւն[1]»)։

Յովհաննէս Տատեան, որ նաեւ կրօնական խոր հաւատքի ու բարեպաշտութեան ոգիով մեծցած էր՝ կը փութայ Աստուծոյ շնորհակալութիւն մատուցանել այս յաջողութիւններուն համար։ Այդ ատեն — 1827 — հրդեհով մը Գումգափուի Մայր—եկեղեցին այրած ըլլալով՝ բացօթեայ խորան կանգնած էին ու պաշտամունք կը կատարուէր։ Յովհաննէս «իջաւ շիտակ խումխափու Մայր եկեղեցին, որ թէպէտեւ բացօդեայ էր հրկիզութեան ատենը այրելուն համար, բայց սեղան կար ուր պաշտօն կը մատուցուէր։ Գնաց ուխտիւք Աստուծոյ այնչափ ողորմութեանը եւ շնորհացը փառք եւ գոհութիւն մատուցանել եւ աղքատաց ողորմութիւն տալ եւ քահանայից պաշտօն նուիրել» (Անդ, էջ 99)։

Ատկէ վերջ Յովհաննէս Այ—Ստեփանօ կ'երթայ «ուր բոլոր փամիլիան հոն էին» (Անդ, էջ 100), ամբողջ Գերդաստանով ուրախանալու համար։

Այդ առաջին յաջողութենէն վերջ՝ Յովհաննէս Պէյ Սուլթանի փափաքին վրայ երեք նոր մեքենայ հրացանի համար, չորս մեքենայ ալ մանածի համար կը շինէ՝ 1827 Սեպտ· 9ին սկսելով 1828 Մայիս 30ին վերջացնելով (Անդ՝ էջ 100)։

Յովհաննէս Պէյի ինքնահնար մեքենաներէն լուսանկար—նմոյշ մը տուած է Թ· Ազատեան (Ընդարձակ Տարեցոյց, անդ՝ էջ 99)։

ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԱՌՕԴԱՊԵՏ

Յովհաննէս Տատեան Էյուպի գործատունը լքելէ վերջ՝ 1830 Յունուար 1ին կը մտնէ վառօդարանի գործին մէջ՝ իբրեւ եղբօրը՝ Սիմոնի գործակից։ Երբ Սիմոն Տատեան 1832 Մարտ 4ին կը մեռնի՝ Սուլթան Մահմուտ Բ. Իրատէով Յովհաննէս Տատեանը Ազատլըի վառօդարանին վառօդապետ կը կարգէ 1832 Մարտ 7ին (Բանասէր· անդ՝ էջ 122), 1000 ղրշ· ամսականով։

Յովհաննէս Պէյ այս կարեւոր պաշտօնին կոչուելէ վերջ՝ կ'աշխատի իր ճիւղին մէջ

[1] Յովհաննէս Ամիրայի «Օրագրութեան» բնագրին մէջ (էջ 31) ո'չ թէ 25·000 ղուրուշ, այլ 25·000 ոսկի գրուած է՝ Սիմոն Ամիրայի եւ Յովհաննէս Ամիրայի տրուած նուէրը։

կատարելագործութիւններ մտցնել հետըզհետէ նորագոյն ուսումնասիրութիւններ կատարելով[1]։ Այս նպատակով 1835ին ցամաքի վրայէն ճամբորդութիւն մը կ'ընէ դէպի Եւրոպա, հանդիպելով Իտալիա, Ֆրանսա, Անգլիա, Աւստրիա։ Ֆրանսայի մէջ ինքզինքը կը զարգացնէ տեսական ու գործնական քիմիաբանութեան մէջ (Արշ· Արարատեան, 1844 թ· 174, Ֆրանս· թերթի վկայութիւնը) յետոյ իր ճիւղին վերաբերեալ գիտական հաստատութիւններու մէջ՝ Ֆրանսա եւ Անգլիա ուսումնասիրութիւններ կ'ընէ։ Այդ առթիւ է որ ծանօթութիւններ կը քաղէ երկաթի ձուլարաններու եւ չուխայի գործարաններու եւ անոնց համար պէտք եղած գործիքներու եւ այլն, մասին։

Այս ճամբորդութեան մասին ունի մանրամասնութիւն Աւետիս Պէրպէրեան, որ կը գրէ. «Արքունի վառօդապետն Յովհաննէս... խնդրեաց յարքայէ, զի յատուկ հրամանաւ եւ յանձնարարական թղթով նորին շրջեսցի յԵւրոպիա ի գործարանս բնական արուեստից Եւրոպական թագաւորութեանց, զի տեղեկութիւն ստասցի բազմաց հարկաւոր գիտելեաց շուրջ զնոքօք եւ կամ զթերին իւր լցուսցէ ակն յանդիման տեսութեամբ եւ փորձառութեամբ... եւ զայսոսիկ ուսեալ ապա վերադարձցի ի Կ· Պոլիս եւ ի կիր արկցէ զնոսին ըստ օրինակի Եւրոպացւոց յօգուտ եւ ի փառս Օսմանեան թագաւորութեան։ Ուրախացեալ արքայ ընդ այս բարեմիտ յօժարութիւն նորին, որ յօգուտ տէրութեանն յանձն առնու ճանապարհ առնել ընդ այսչափ հեռաւոր աշխարհս· գովեաց զբարեխոհ յառաջադիմութիւն նորին եւ ետ նմա նշան ականակապ ունել յարաժամ ի կուրծս իւր եւ գիր յանձնարարութեան առ թագաւորութիւնս Գաղղիացւոց եւ Անգլիացւոց եւ առ կայսրն Աւստրիոյ, խնդրելով ի նոցունց, զի մի' զլասցին ի ցուցանելոյ Յովհաննու հաւատարիմ ծառայի իւրում հայկազնոյ զամենայն՝ զոր միանգամ անձկայ տեսանել եւ հարցանել եւ զփորձ առնուլ։ Գնացեալ Յովհաննու վառօդապետի այսպիսի շքով, շրջեցաւ յԻտալիա, ի Գաղղիա եւ յԱնգլիա եւ ետես ի նոցանէ պատիւս եւ ընդունելութիւնս եւ ստացեալ բազմատեսակ ծանօթութիւնս հարկաւոր գիտելեաց բնական սկզբանց եւ նիւթոց եւ որ այլեւս կարեւորքն էին իւրում իսկ արուեստի վառօդաշինութեանն եւ մեծաւ պատուով վերադարձաւ ի Կ· Պոլիս։ Եբեր ընդ իւր եւ զզանազան գործիս հրաշաւորս ի տես արքայի· ընդ որ ուրախ լեալ արքայ, յաւել զպատիւ եւ զարտօնութիւն նորա» (Աւետիս Պէրպէրեան, Պատմութիւն, էջ 264—5· Տե'ս նաեւ էջ 492)։

Յովհաննու այս ճամբորդութիւնը տեւած է մէկ տարիի չափ եւ վերադարձած է 1836 Նոյ· 23ին (Պէրպէրեան, անդ՝ էջ 492)։ Այս առթիւ Յովհաննէս Պէյ հանդիպած է Վիեննայի մեր Մայր-վանքը եւ շինել տուած է փոքր երկրագունտը եւ երկնագունտը, որոնց հեղինակն եղած է Հ· Աղեքսանդր Պալճեան (Տե'ս Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա 1845 թ· 241)։ Որուն յիշատակութիւնը կը նշմարենք Եւրոպայի (Վիեննա 1847 Դեկտ· 23) սա տողին մէջ· «... երկրի ու երկնից արուեստական գնդերը նորէն մինչեւ հիմա ունեցածներէս շատ աւելի մեծ շինենք...»։

Այս ճամբորդութիւնը, զոր իր Առաքել-Սիսակ որդւոյն ընկերակցութեամբ ըրած է՝ Յովհաննէս Պէյ անձամբ գրի առած է 70 մանրատառ էջերու մէջ, որմէ նմոյշ մը տուած է Թ· Ազատեան (Տատեան Գերդաստանը, անդ՝ էջ 22—4)։ Ուղեւորութիւնը տեւած է մէկ տարի։ 1836ին կը վերադառնայ Պոլիս՝ հետը բերելով վկայականներ, որոնք կը հաստատեն թէ իր ժամանակը պարապ անցուցած չէ Եւրոպայի մէջ։ Դարձին նոր մեքենաներ կը հաստատէ եւ բոլորովին նոր դրութեամբ կը կազմակերպէ վառօդարանի գործը (Ընդարձակ Տարեցոյց, 1900, էջ 145)։

1838 Յուլիս 4ին հրդեհ մը կը յիշէ Պէրպէրեան «ի վառօդարանին Մագրիգիւղին» (Աւետիս Պէրպէրեան, Պատմ· էջ 495), որուն մասին հանդիպած չենք ծանօթութեան մը լուսաբանող։ Ըստ Ընդ· Տարեցոյցին (1900, էջ 146) Սուլթան Մահմուտ Յովհաննէս Տատեանի շնորհած է 1838ին Իփթիխարի պատուանշանը։

1841ին կը գրէ Իզմիրի հայաթերթը «Անցածները Նորին Վեհափառութիւնը Տէրութեան գլխաւոր պաշտօնատարները հետը Այի Ստեփանոս գացեր է արքունի վառօդարանը, որպէս զի ինքն անձամբ ականատես

[2] 1832 Յունիսին զբաղած է «ՆՈՐԱՀՆԱՐ ՄԵՔԵՆԱՅԻՑ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ» (Օրագրութիւն, էջ 46)։

© National Library of Armenia

ըլլայ ասս երեւելի գործարանին բարեկարգութեանը ու յառաջդիմութեանը, որնոր Բարձրագոյն Դուռը յանձնած է ի վաղուց անտի բազմահանճար խնամոց Մեծ· Յովհաննէս Աղային եւ Պօղոս Աղային Տատեանց ... Մեծազօր ինքնակալը հրամայեց որ իր ներկայութեանը զանազան տեսակ վառօդներուն զօրութիւնը քննըվի ու փորձըվի: Տէրութեան պաշտօնի մէջ գտնուուղ բրուսացի ճարտարագործներ (իննենեօր)... Ներկայ էին ու զանազան գործիքներով ու հրաձիգ զէնքերով փորձ ընելով բաղդատեցին յիշեալ գործարանին վառօդները՝ անգղիական արքունի վառօդին հետ, որուն ըստ ամենայն մասին համեմատ գտնըվեցաւ զօրութիւնն ալ ու սաստկութիւնն ալ: Նորին Վեհափառութեան հրամանովը ու անոր ներկայութեանը Գերամեծար Յովհաննէս Աղան Տատեան պատիւ ունեցաւ քանի մը քիմիական վերլուծութիւններ ընել, որոնց վրայ խիստ գոհ ըլլալով Ինքնակալը՝ իր սրտին բարեհանութիւնը յայտնեց իր հաւատարիմ ու հանճարեղ պաշտօնատարին: Նմանապէս բոլոր գլխաւոր Նախարարներն ալ գովեցին անոր բնական հնարագիտութիւնը ու յաջողակութիւնը» (Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա 1841 թ· 55, Հոկտ· 18):

Այս առթիւ Սուլթանը Յովհաննէս Տատեանին կը շնորհէ ԻՄԹԻԱԶ ՊԱՏՈՒԱՆՇԱՆԸ, որ Թուրքիոյ ամենաբարձր պատուանշաններէն մէկն է եւ որ շատ քիչերուն կը տրուի, կը գրէ Պարիս հրատարակուող Revue Sintétique des Sciences ամսաթերթը (Տե՛ս Արշալոյս Արարատեան, 1844 թ· 174)[3]:

Անշուշտ ատկէ առաջ ուրիշ շատ պատիւներ ու պատուանշաններ ստացած էր Յովհաննէս Պէյ, բայց ո՞վ պիտի յիշատակէր, երբ Հայ Մամուլ կը պակսէր: Պէրպէրեանն է որ մէկ—երկու յիշատակութիւն ըրած է, ինչպէս տեսանք:

1846ին Յովհաննէս Տատեան՝ գործակցութեամբ իր Առաքել—Սիսակ, Ներսէս—Խոսրով եւ Յարութիւն—Գարեգին զաւակներուն՝ գիւտ կ՚ընէ բամպակէն վառօդ շինելու: Ճիշդ է որ իրմէ առաջ Զուիցերիացի Շէնբայն այդ գիւտը ըրած էր, սակայն սա գաղտնի պահած էր իր գիւտը եւ հրապարակ չէր հանած: Յովհաննէս Պէյ զանազան փորձերով կը գտնէ բամպակէն վառօդ շինելու բաղադրութեան գաղտնիքը: Երբ կ՚իմանայ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ՝ անձամբ ներկայ կ՚ըլլայ փորձերուն: Ժամանակակից ՀԱՅԱՍՏԱՆ թերթը կը գրէ· «Բարձրապատիւ Ահմէտ Ֆէթհի փաշայն՝ Մեծազօր ինքնակալին հրամանին համեմատ՝ այս փորձերուն համար արքունի վառօդարանին մէջ բաւական քանակութեամբ բամբակէ վառօդ պատրաստել կու տայ: Ազնուական Յոհաննէս եւ Պօղոս Ամիրայքն Տատեան՝ բարձրագոյն դուռը նախարարաց առջին այս բամբակէ վառօդին փորձը ըրին Նոյեմբեր 18ին (1846) հրացան գործածելով եւ գնդակը ուժգին յարձակուեցաւ, բայց մէկալ վառօդին պէս ձայն չի հանեց· ցնցումն չունի, մուխ եւ աղտեղութիւն չունի· միայն մէկ խժոտ խոնաւութիւն մը ունի, որ կը պլշկի· բայց հրացանը երկրորդ անգամ լեցուած ատենը առաջին անգամէն մնացած խոնաւութիւնը դիւրաւ կը մաքրի: Բաղադրութեան կերպը այս է· Հաւասար մասն ծխահան բորակային թթուուտ (ասիտ Նիդրիք քօնսանդրէ) եւ ծծմբային թթուուտ (ասիտ սիւլֆիւրիք) իրարու հետ խառնելով մաքուր եւ չոր բամբակը յիշեալ լուծողութեան մէջ թաթխելու է անանկ որ կատարեալ թրջի եւ ծծէ եւ քառորդի մը չափ այն լուծողութեան մէջ թողլէն ետքը՝ պէտք է պարզ եւ առատ ջրով լուանալ, մինչեւ որ թթուուտին համը չի մնայ բամբակին վրայ: Եւ պէտք է լաւ մը չորցընել մեղմ ջերմութեամբ եւ շատ զգուշութեամբ: Ահաւասիկ յիշեալ վառօդոյն պատրաստութեան բոլոր գաղտնիքը» (Հայաստան, Կ· Պ· 1846 թ· 23, Նոյ· 30: — Տե՛ս նաեւ Արշ· Արարատեան, Զմիւռնիա 1846 թ· 274):

Յովհաննէս Տատեան Եւրոպայէն վերադարձին հիմնադիրը կ՚ըլլայ պետական շատ մը գործարաններու: Այս գործարաններու անունները կը յիշուին Տատեանց մասին գրողներէն, ինչպէս Ընդարձակ Տարեցոյցի (1900, էջ 145) յօդուածագրէն (Հրանտ Ասատուր), սակայն ոչ ոք փորձած է ճշդել այդ հիմնադրութեանց վայրը, ժամանակը եւ այլ

[3] Սուլթան Մահմուտ հաստատած էր Իմթիազը Իֆթիխար պատուանշանը, զոր նուիրած էր նախ Տատ Առաքել Ամիրայի, յետոյ Յովհ· Պէյ Տատեանի, որմէ ժառանգած էին իր որդիքը: 1887ին կը հրամայէ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ· Յարութիւն Պէյ Տատեանի որ գործածէ Իմթիազը Իֆթիխար պատուանշանը (Արմէնիա, Մարսէյլ 1887 թ· 17, Հոկտ· 15):

պարագաները: Մենք պիտի փորձենք այդպիսի ճշդում մը:

ա) Առաջինը կ՚ըլլայ մետաքսի գործատունը, որուն հիմնադրութիւնը 1840ի վերջերը կը թուի տեղի ունեցած ըլլալ, զի ժամանակակից հայ թերթը Պոլսէն առած լուրին արձագանգ կ՚ըլլայ 1840 Դեկտ· 6ին՝ գրելով· «Ասղնեգործի (մուշապախ) համար գործատուն մը պիտի հաստատվի հոս, Եւրոպայի մէջ եղածներուն նման· կըսվի որ անոր կառավարութիւնը արքունական վառօդապետ Տատեան Յովհաննէս Աղային յանձնըվելու է» (Արշ· Արարատեան, Զմիւռնիա 1840 թ· 11, Դեկտ· 6): Թերթը իր յաջորդ թիւին մէջ կը ճշդէ Պոլսէն ստացած լուրը· «Անցած օր կը ծանուցանէին դանդէլայի գործատան հաստատութիւնը· ասօրվան օրս՝ մետաքսէ գուրպա (չորապ) շինելու գործատան վրայ կը զուրցվի (Անդ՝ թ· 12):

Ասիկա հաւանօրէն Հէրէքէի գործատունն է, որուն մասին Սերովբէ Պետրոսեան 1858ին կը յիշատակէ «ի Հէրէքէ՝ գործարան նրբաթել եւ բարականման ազգի ազգի իրաց եւ անկանելոյ բեհեզեացս եւ մետաքսեայ կերպասս» (Բանասէր, Փարիս 1907, էջ 122):

բ) Երկրորդ գործատան հիմնումն ալ 1840ին կ՚իյնայ, քանի որ 1840 Դեկտ· 13ին կրնայ օրուան թերթը տեղեկացնել թէ· «Նաեւ ուրիշ տեղ մ՚ալ պիտի հաստատովի, կ՚ըսեն, բեւեռ (չիվի) շինելու համար ու ասոնց ամմէն ալ Տատեան Յովհաննէս Աղային ջանքերովը» (Արշ· Արարատեան, անդ՝ թիւ 12, Դեկտ· 13):

Այս գործարանը, որ Յովհաննէս Պէյի միջոցաւ հիմնուած է՝ Այի Ստեֆանոյի մէջ վառօդարանի մօտ շինուած է՝ երկաթ հալեցնելու համար (Արշ· Արարատեան, 1844 թ· 193):

գ) Երրորդ գործարանը Պոլսոյ Պէյքոզ գիւղին մօտ եղող Պողազիչի կոչուած տեղւոյն մէջ հաստատուած է: Ասիկա խաղախորդարան–կաշեգործարան մ՚էր ուր «զանազան տեսակ կաշի կը շինվի զինուորներուն կօշիկի, փալասկայի եւ ուրիշ հարկաւոր բաներու համար»: Այս գործատան «կառավարութիւնն ալ Յովհաննէս Աղային ու Մեծ Ճարտարապետ Կարապետ Աղային (Պալեան) յանձնեց բարձրագոյն Դուռը, ի նշան մտերիմ հաճութեան» կը գրէ Արշալոյս Արարատեան (1841 թ· 55, Հոկտ· 10· 1842 թ· 99: — Տե՛ս նաեւ Բանասէր, անդ՝ էջ 122):

Այս գործատան շինութիւնը 1842ին կ՚աւարտի, ինչպէս կ՚իմացնէ օրուան միակ մամուլը· «Կաշիի գործարանը... Մայրաքաղաքիս մէջ մօտերս կը լրմննայ: Շատերը, որոնք տեսնալու գացին ասս նոր ու երեւելի շինվածքը, կը համաձայնին մեծ գովեստներ ընելու քաջատոհմիկ Տատեանց Յովհաննէս Աղային ճարտարութեանը ու մեքենական մասնաւոր տեղեկութեանցը վրայ, որով կարգի դրաւ ասս երեւելի գործարանը, որուն հաստատութիւնը իրեն հանճարեղ հոգողութեանը յանձնըվեր է» (Արշ· Արարատեան, 1842 թ· 96):

Ինչպէս տեսանք՝ օրուան Մամուլին եւ ժամանակակից վկայութեան համեմատ խաղախորդարանի գործարանը Պէյքոզի մօտ Պողազիչի կոչուած վայրին վրայ հիմնուած էր: Հրանտ Ասատուր՝ Ընդարձակ Տարեցոյցին մէջ (1900, էջ 146) տարբեր անունով կը ներկայացնէ խաղախորդարանի վայրը: Նա կը գրէ· «1841ին Սէլվի Պրունի մէջ խաղախորդի գործարան մը շինելու ձեռնարկուած էր: Յովհաննէս Պէյին (Տատեան) յանձնուեցաւ շոգեշարժ մեքենայ մը հաստատել այդ գործարանին մէջ եւ շինել կարգ մը գործիքներ կաշի ծեծելու եւ ողորկելու մեքենաներ, եւ այլն: Յովհաննէս Պէյ 1841ին այդ գործիքները եւ մեքենաները վառօդարանին մէջ շինելու ձեռնարկեց եւ տարի մը ետքը աւարտեց»:

Հաւանօրէն Պողազիչի վայրը կը կոչուէր նաեւ Սէլվի Պրունի:

Այս առթիւ յիշատակենք Յովհաննէս Ամիրայի ուրիշ մէկ ճարպիկութիւնն ա՛լ: Կը պատմէ Իզմիրի թերթը՝ գրելով 1841 Հոկտ· 10ին:

«Այս բարեսէր, ազնուական Անձը (Յովհաննէս Ամիրայ Տատեան), շատ ատեն չէ, Անգլիայէն շոգեշարժ աղօրիքի մը մեքենաներ բերել տված էր ու շինել կու տար իր մասնաւոր հաշուին Այի Ստեֆանոս գիւղը: Հիմակ կը լսենք թէ ասս օգտաւէտ գործառնութիւնը խիստ յաջողակ վախճան մը ունեցեր է: Քանի մը անգլիացի ու գաղղիացի մեքենագործներ յատկապէս ասս աղօրիքը տեսնելու գացեր են ու շատ զարմացեր են վերոյիշեալ Յովհաննէս Աղային բազմահանճար յաջողակութեան որ առանց իրենց օգ-

© National Library of Armenia

նականութեանը ի՞նչպէս կրցեր է ասանկ կարգի դնել ու բանեցնել տալ» (Արշ· Արարատեան, 1841 Թ· 55)։

դ· 1842ի գարնան Յովհաննէս Տատեան Պրուսա եւ Նիկոմիդիա կ'երթայ «Տէրութեան կողմանէ հոն տեղ հաստատուելու զանազան գործարաններուն հանգամանքները իմանալու» համար (Արշ· Արարատ· 1842 Թ· 83—84, Ապրիլ)։

Ի՞նչ էին այդ գործարանները։ — Առաջին եւ ամենակարեւորը չուխայի գործարանն էր, հիմնուած Նիկոմիդիոյ (Իզմիտ) մէջ, որուն հարկաւոր մեքենաները եւ արհեստաւոր մարդիկը բերելու համար Յովհաննէս Պէյ իր երկրորդ ճամբորդութիւնը կ'ընէ դէպի Եւրոպա։ 1842 Հոկտ· 15ին Լոնդոն կը մեկնի՝ Ֆրանսական նաւով։ Ահա այս մասին ժամանակակից տեղեկատուութիւնը· «Արքունի վառօդապետ Մեծ· Տատեան Յովհաննէս Աղան ասս օրերս կը մեկնի ասկէց գաղղիական շոգենաւով Լոնտրա երթալու համար։ Նորին Վեհափառութեան հրամանաւը, որ չուխայի գործատան հարկաւոր եղած մեքենաները գնէ» (Արշ· Արարատեան, 1842 Թ· 84, 107, Հոկտ· 9)։

Յովհաննէս Պէյ այս երկրորդ ճամբորդութիւնը ըրած է իր Ներսէս-Խոսրով եւ Յարութիւն-Գարեգին որդիներուն ընկերակցութեամբ[4]։ Նախ հասած է Պարիս (8—20 Նոյ· 1842), ուր ճեմարանի մը մէջ տեղաւորած է Յարութիւնը՝ ուսանելու համար (Արշ· Արարատ, 1844 Թ· 174), յետոյ Ներսէսը (որ 18 տարեկան կար) հետը առնելով Անգլիա անցած է եւ տեղաւորած զայն մեքենագիտական վարժարանի մէջ, յատկապէս Մանչեստր (Արշ· Արարատ, անդ), իսկ ինքը շրջած է Անգլիոյ զանազան քաղաքները՝ թէ՛ ուսումնասիրելու եւ թէ գնելու համար մեքենաներ ու գործիքներ՝ անցնելով նաեւ Բեղգիա (Բելժիկ) (Արշ· Արարատ· 1844 Թ· 174)։

Լոնդոնէն դեռ չդարձած՝ անկէ քանի մը անգլիացի արհեստագէտներ եւ մեքենաներ

[4] Պոլսէն Իզմիր հասնելով՝ կ'այցելէ տեղւոյն Ս· Մեսրոպեան վարժարանը եւ կը ստորագրէ հիւրերու յատուկ տետրին մէջ· «1842 Հոկտ· 7 Յովհաննէս Տատեան Լօնդրա ճանապարհորդութեանս ժամանակին յատկապէս եկի տեսանել զգպրոցն Սրբոյ Մեսրոպայ, հանդերձ ուրախութեամբ» (Արեւելք, Կ· Պ· 1899 Թ· 4059)։

զրկած էր։ 1842 Հոկտ· 28ին Այի-Ստեֆանոյի մէջ Սուլթան Մէճիտ ներկայ կ'ըլլայ նոր հասած մեքենաներու փորձին, զոր կը կատարեն Պօղոս Տատեան, իր որդին Առաքել եւ Յովհաննէս Պէյի մեծ որդի՝ Առաքել-Սիսակ։ «Բարեգութ Արքան խիստ գոհ եղաւ հայազգի գործակալներուն հաւատարիմ ու ճարտարամիտ ծառայութիւններէն», կը գրէ Արշ· Արարատեան (1842 Թ· 163)։

Յովհաննէս Պէյ Տատեան դէպի Եւրոպա ըրած այս ճամբորդութենէն կը վերադառնայ Պոլիս 1844 Փետրուարին սկիզբը (Արշ· Արարատ· 1844 Թ· 177)։

Նիկոմիդիոյ այս գործարանը պիտի արտադրէր տարեկան 200,000 կանգուն ազնիւ չուխա։ Յովհաննէս Տատեան այդ գործարանին Ընդհանուր կառավարիչն (Նազիր) էր։ Սուլթանին փափաքով կ'ապսպրէ քանի մը նոր մեքենաներ ալ, որպէս զի 200,000 կանգուն հասարակ չուխա ալ գործուի՝ զինուորներուն համար (Արշ· Արարատ, 1844 Թ· 193)։ Այս եկած մեքենաներով երկրորդ գործարան մը շինուած է չուխայի, որով Պէրպէրեան (Պատմ· էջ 519) որոշ կը յիշէ «գործարանացն չուխայի» բացատրութեամբ մէկէ աւելի ըլլալը գործարաններուն։

Յովհաննէս Տատեան իր այս գործունէութեանց համար արժանի եղած է ստանալու պատիւներ Սուլթան Մէճիտէն։ Այդ պատիւներէն մին կը յիշէ Աւետիս Պէրպէրեան (Պատմութիւն, էջ 519), գրելով· «Հրամանաւ արքայի նշան ոսկեղէն թուղրայի տուաւ Տատեան արքունի վառօդապետաց··· դնել ի վերայ փէսից իւրեանց»։ Յովհաննէս եւ Պօղոս Տատեանք արժանի եղած են այդ պատուին 1844 Ապրիլին։

Երկրորդ վարձատրութիւնն ալ հետեւեալն է· — 1844 Մայիս 13ին Սուլթան Մէճիտ այցելութիւն կու տայ Նիկոմիդիոյ չուխայի գործարաններուն, ուսկից կ'երթայ Պրուսայի հանքային բաղնիքները տեսնելու, որոնցմէ վերջ կը դառնայ Պոլիս։ Այս ճամբորդութեանց ատեն «Ուղեկից էին արքայի եւ ի մերազնեայց վառօդապետքն Յովհաննէս եւ Պօղոս ···որոց եւ պարգեւեաց մէն մի ադամանդեայ տուփս ի վարձատրութիւն նոցին հաւատարիմ ծառայութեանց», կը տեղեկագրէ Պէրպէրեան (Պատմ·, էջ 519—20)։

ե· Հինգերորդ գործարանը Հէրէքէի

մէջ է դարձեալ, ուր հաստատուած է բամպակի գործարան մը, որ կը յիշուի 1844 Յունիսին (Արշ· Արարատեան, 1844 Թ· 193)։ Հիմնումի թուականը 1844 է, զի 1844 Յունիսին նորահաստատ է ըստ Արշ· Արարատեանի (Անդ)։

Գործելու սկսած է 1845ին։ Զի 1846 Նոյ· 1ին կը գրէ Արշ· Արարատ· (1846 Թ· 271)· «Հէրէքէի պատուական գործարան, որ տարիէ մը ի վեր· «կը բանի»։ 1846ին կը տեղեկագրէ իրմիրի հայաթերթը· Հերէքէի գործարանը «կը բանի շատ յաջողութեամբ եւ բազմատեսակ կերպասներ հանած է թէ՛ բամպակեղէն, թէ՛ բրդեղէն եւ թէ մետաքսեղէն»։ Վարիչներն են Յովհաննէս եւ Պօղոս Տատեանները։ 1846 Հոկտ· 14ին կ'այցելէ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ եւ լաւ մը զննելէ ու քննելէ վերջ՝ «ի նշան կայսերական բարեհաճութեան մէյմէկ ադամանդեայ մեծագին տուփ շնորհելու հաճեցաւ Տատեան Վսեմափայլ Յօհաննէս Ամիրային եւ Պօղոս Ամիրային» (Արշ· Արարատեան, 1846 Թ· 271· — Հմմտ· նաեւ Անդ՝ Թ· 270)։

Արշակ Ալպօյաճեան (Արեւելք, Կ· Պ· 1909 Թ· 7197) կը գրէ· «Հէրէքէի գործարանը հիմնուած է 1845ին։ Այդ գործարանին մէջ կը պատրաստէին փէս, փանէլա, գուլպայ, ասուի, շաեագ, գորգ եւ մետաքսէ կերպասնիր»։

զ· 1844—45ին, մէկ տարուան ընթացքին, շինուած է Զուլարան մը Այ-Ստեֆանոյի վառօդարանին մօտ Զէյթին Պուռնու կոչուած վայրը (Հայաստան, Կ· Պ· 1848 թիւ 94), ուր «երկաթի կոտորակները կը հալեն եւ մետաղէն երկաթ ու չելիկ շինելու համար յատուկ քանի մը փուռ շինուեր են··· այս պզտիկ գործարանէն[5] (որնոր իբրեւ օրինակ շինուեցաւ երկաթի մեծ գործարանին համար) բաւական գործ կը կատարուի հիմակու հիմայ···» (Արշ· Արարատ, 1845 Թ· 245, Նոյ· 2)։ Բանասէր (էջ 122) կը գրէ· «Զէյթին Պուռնու՝ գործարան ձուլելոյ զերկաթ»։

1845 Հոկտ· 9ին Սուլթան Մէճիտ մեծամեծներով կ'այցելէ այս փոքրիկ գործատունը եւ տեսնելով թէ «բոլորովին Անգլիոյ գործարանաց նման բարեկարգեալ է ամէն հարկաւոր մեքենաները եւ գործիքները ունենալով», «իր արքայական խնդակցութիւնը յայտներ է Տատեան Մեծ· Յովհաննէս Ամիրային»· «Օգոստափառ թագաւորը ասոնք ամէնը տեսնելով՝ խիստ ուրախացեր է եւ իր արքայական գթութեանը եւ գոհունակութեանը ապացոյց մը տալու համար բարեհաճեր է ի ներկայութեան բոլոր Նախարարաց՝ ծանրագին ադամանդեայ տուփ մը շնորհելու վառօդապետ Տատեան Մեծ· Յովհաննէս Ամիրային» (Արշ· Արարատեան, 1845 թիւ 245)։

է· 1845ի ընթացքին սկիզբ եղած է շինութեան Զէյթին Պուռնուի երկաթի մեծ գործարանին, որուն համար վարպետներ բերուած են Անգլիայէն, Ֆրանսայէն եւ Աւստրիայէն։ Ատոր պատրաստութեան համար էր որ շինուած էր նախապէս, ինչպէս տեսանք՝ Այ—Ստեֆանոյի ձուլարանը (Արշ· Արարատեան, 1845 Թ· 245)։

Այս գործարանի շինութիւնը կ'աւարտի 1845 Հոկտ· 25ին եւ այդ առթիւ կը տողէ Պէրպէրեան (Պատմութիւն, էջ 537)· «Աւարտեցաւ շինութիւն երկաթի գործարանին ի Զէյթին Պուրնի մերձ յԱյի Ստեֆանայ, ուր ձուլեցաւ 26 կանգուն լայնութեամբ միակամար երկաթի կամուրջ իմն վասն միաւորելոյ զՁրաղանի պալատն ընդ մեծ պարտիզին եւ ի տես այսր գնաց արքայ ընդ երեւելի նախարարաց եւ հաճեցեալ յոյժ, շնորհեաց զադամանդեայ մեծագին տուփս վառօդապետ Յովհաննէս եւ Պօղոս Ամիրայից Տատեան··· եւ որդւոց նոցին»։

Հ· Ե· ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(Շարունակելի)

[5] Զէյթին Պուռնուի մէջ երկաթի գործարան մը շինուած կ'երեւայ արդէն 1830էն շատ առաջ, որուն հիմնումի թուականը չկրցանք ստուգել։ Պետրոս Կարապետեանի (90ամեայ Յոբելեան, էջ 27) գրածէն այնպէս կը հասկցուի թէ 1820ական թուականներէն է։

© National Library of Armenia